

Kjønnspektiver på utmarksbasert næringsutvikling

Hanne Svarstad
Ingrid Guldvik
Børre K. Dervo

LAGSPILL

ENTUSIASME

INTEGRITET

KVALITET

NINAs publikasjoner

NINA Rapport

Dette er en ny, elektronisk serie fra 2005 som erstatter de tidligere seriene NINA Fagrapport, NINA Oppdragsmelding og NINA Project Report. Normalt er dette NINAs rapportering til oppdragsgiver etter gjennomført forsknings-, overvåkings- eller utredningsarbeid. I tillegg vil serien favne mye av instituttets øvrige rapportering, for eksempel fra seminarer og konferanser, resultater av eget forsknings- og utredningsarbeid og litteraturstudier. NINA Rapport kan også utgis på annet språk når det er hensiktsmessig.

NINA Temahefte

Som navnet angir behandler temaheftene spesielle emner. Heftene utarbeides etter behov og serien favner svært vidt; fra systematiske bestemmelsesnøkler til informasjon om viktige problemstillinger i samfunnet. NINA Temahefte gis vanligvis en populærvitenskapelig form med mer vekt på illustrasjoner enn NINA Rapport.

NINA Fakta

Faktaarkene har som mål å gjøre NINAs forskningsresultater raskt og enkelt tilgjengelig for et større publikum. De sendes til presse, ideelle organisasjoner, naturforvaltningen på ulike nivå, politikere og andre spesielt interesserte. Faktaarkene gir en kort framstilling av noen av våre viktigste forskningstema.

Annen publisering

I tillegg til rapporteringen i NINAs egne serier publiserer instituttets ansatte en stor del av sine vitenskapelige resultater i internasjonale journaler, populærfaglige bøker og tidsskrifter.

Norsk institutt for naturforskning

Kjønnsperspektiver på utmarksbasert næringsutvikling

Hanne Svarstad
Ingrid Guldvik
Børre K. Dervo

Svarstad, H., Guldvik, I. & Dervo, B.K. 2005. Kjønnsperspektiver på utmarksbasert næringsutvikling. - NINA Rapport 94. 27 s.

Lillehammer, november 2005

ISSN: 1504-3312

ISBN: 82-426-1639-6

RETTIGHETSHAVER

© Norsk institutt for naturforskning

Publikasjonen kan siteres fritt med kildeangivelse

TILGJENGELIGHET

Åpen

PUBLISERINGSTYPE

Digitalt dokument (pdf)

KVALITETSSIKRET AV

Margrete Skår

ANSVARLIG SIGNATUR

Forskningssjef Trond Taugbøl (sign.)

OPPDRAGSGIVER(E)

Statens landbruksforvaltning og Norges forskningsråd

KONTAKTPERSON(ER) HOS OPPDRAGSGIVER

Hanne Svarstad

NØKKEWORD

Utmark, utmarksforvaltning, næringsutvikling, naturressurser, kjønn, kvinner, likestilling

KEY WORDS

Natural resources, natural resource management, outfields, developement, gender, women, gender equality

KONTAKTOPPLYSNINGER

NINA Trondheim

NO-7485 Trondheim

Telefon: 73 80 14 00

Telefaks: 73 80 14 01

NINA Oslo

Postboks 736 Sentrum

NO-0105 Oslo

Telefon: 73 80 14 00

Telefaks: 22 33 11 01

NINA Tromsø

Polarmiljøsenteret

NO-9296 Tromsø

Telefon: 77 75 04 00

Telefaks: 77 75 04 01

NINA Lillehammer

Fakkelgården

NO-2624 Lillehammer

Telefon: 73 80 14 00

Telefaks: 61 22 22 15

<http://www.nina.no>

Sammendrag

Svarstad, H., Guldvik, I. & Dervo, B.K. 2005. Kjønnsperspektiver på utmarksbasert næringsutvikling. - NINA Rapport 94. 27 s.

Rapporten utgjør resultatet av annen del av et utredningsprosjekt om etablering av utmarksbasert næringsutvikling. Følgende problemstilling drøftes i rapporten: Kan det tenkes at kvinnelige utmarksgründere møter kjønnsspesifikke hindringer som begrenser handlingsrommet for næringsetablering? Diskusjonen av dette tar utgangspunkt i Sandra Hardings analytiske tredeling mellom betydningen av kjønn på ulike nivåer. Hver enkelt kvinnes opplevelse av sitt handlingsrom dannes på individuelt nivå, samtidig som det påvirkes av den betydningen kjønn gis på henholdsvis strukturelt og symbolsk nivå (Harding 1986). På strukturelt nivå setter vi opp en hypotese om at mannsdominans i lokal utmarksforvaltning og veiledningsapparat gjør det vanskelig for kvinnelige utmarksgründere å etablere næringsvirksomhet. På symbolsk nivå er vår hypotese at tradisjonelle holdninger og kulturer skaper hindringer for kvinnelige utmarksgründere. Dersom disse hypotesene stemmer, vil det individuelle nivået påvirkes ved at strukturelle trekk så vel som symbolske forestillinger begrenser kvinners handlingsrom innen utmarksbasert næringsutvikling. Våre metoder for å belyse problemstilling og hypoteser har bestått i søk og studie av relevant faglitteratur, samt intervjuer med åtte nøkkelinformanter. Litteratursøkene viste at forsknings-, utrednings- og utviklingsprosjekter angående etablering av utmarksbasert næringsvirksomhet i svært liten grad tematiserer kjønn. Vi utvidet derfor søket til å omfatte bedriftsetableringer mer generelt, distriktspolitiske problemstillinger og politisk deltakelse. Intervju med nøkkelinformantene viser at kvinners manglende deltakelse i utmarksbaserte næringer er et tema som diskuteres blant enkelte aktører innen de aktuelle næringene, og at noen tiltak settes i verk for å skape endringer. Rapporten konkluderer med at det er grunn til å anta at kvinnelige utmarksgründere møter kjønnsspesifikke hindringer, og at disse kan relateres til de oppsatte hypotesene. Med referanse til Helga Hernes (1987) peker rapporten på at kjønnsspesifikke hindringer er problematiske ut fra argumenter om henholdsvis rettferdighet, ressurser og interesser. Rapporten er resultatet av et pilotprosjekt og resultatene må betraktes som foreløpige. I siste kapittel presenterer vi forslag til hvordan rapporten kan danne utgangspunkt for videre forskning, utredning og tiltak.

Hanne Svarstad, Avd. for Naturbruk, NINA, Fakkeltgården, 2624 Lillehammer.

hanne.svarstad@nina.no

Ingrid Guldvik, Østlandsforskning, Serviceboks, 2626 Lillehammer

Ingrid.guldvik@ostforsk.no

Børre Dervo, Avd. for Naturbruk, NINA, Fakkeltgården, 2624 Lillehammer.

borre.dervo@nina.no

Abstract

Svarstad, H., Guldvik, I. & Dervo, B.K. 2005. Gender perspectives on the development of commercial utilization of outfield natural resources. NINA Rapport 94. 27 pp.

This report provides the result of the second part of an applied research project about the establishment of new enterprises related to Norwegian outfield natural resources. The following research question is examined in the report: May female outfield enterprise entrepreneurs meet gendered obstacles that decrease their action space for enterprise establishment? The discussion of this is based on the analytic distinction of Sandra Harding (1986) between gender on three different levels. Each woman's perception of her action space is created on the individual level, and this is influenced by the meaning gender is given on structural and symbolic level, respectively. On structural level we launch a hypothesis that male dominance in local management of natural resources and in the advisory service make it difficult for female entrepreneurs to establish new enterprises related to outfield natural resources. On symbolic level, our hypothesis is that traditional attitudes and cultures make barriers for female outfield enterprise entrepreneurs. If these hypotheses are confirmed, the individual level will be influenced by structural as well as symbolic features restricting the action spaces of women regarding outfield natural resources. In order to shed light on the research question and hypotheses, we have examined relevant literature and interviewed eight key informants. The literature showed that in basic research, applied research, as well as in development projects regarding the establishment of new enterprises related to outfield natural resources, gender has hardly been mentioned as an issue. We therefore expanded our literature search to encompass enterprise establishments in general, regional politics and political participation. The report concludes that it is reasonable to believe that female outfield enterprise entrepreneurs meet gendered obstacles, and that these can be related to the two hypotheses. With reference to Helga Hernes (1987), the report points to negative consequences of gendered obstacles in connection with justice, resources and interests. It must be emphasized that this report provides the findings of a pilot project, and the results have to be seen as preliminary. In the last chapter, we suggest how the report may provide the point of departure for more basic research, applied research and action.

Hanne Svarstad, Avd. for Naturbruk, NINA, Fakkeltgården, 2624 Lillehammer.
hanne.svarstad@nina.no

Ingrid Guldvik, Østlandsforskning, Serviceboks, 2626 Lillehammer
Ingrid.guldvik@ostforsk.no

Børre Dervo, Avd. for Naturbruk, NINA, Fakkeltgården, 2624 Lillehammer.
borre.dervo@nina.no

Innhold

Sammendrag	3
Abstract	4
Innhold	5
Forord	6
1 Innledning	7
2 Problemstilling, tilnærming og hypoteser	8
2.1 Utmark, utmarksnæringer og kvinnelige utmarksgründere	8
2.2 Kjønnsspesifikke hindringer – et problem?	8
2.3 Kjønn på individuelt, strukturelt og symbolsk nivå	9
2.4 Hypoteser	11
3 Metoder	12
4 Kunnskapsstatus	13
4.1 Kvantitative studier med kjønnsperspektiv	13
4.2 Kvalitative studier mangler	14
5 Strukturelle hindringer for individuelle valg	15
5.1 Skjev representasjon i lokal utmarksforvaltning	15
5.2 Mannsdominans i veiledningsapparatet	17
5.3 Økonomiske rammebetingelser for selvstendige næringsdrivende	19
6 Symbolske/kulturelle hindringer for individuelle valg	20
6.1 Tradisjonelle forestillinger	20
6.2 Brudd med tradisjonelle forestillinger	21
6.3 Kvinner som minoritetsgruppe	21
7 Oppsummering og forslag til forskning, utredning og tiltak	22
7.1 Forslag til forskning og utredning	22
7.2 Forskningsbehov angående strukturelle hindringer	22
7.3 Forskningsbehov angående hindringer på symbolsk nivå	23
7.4 Forskning om suksesskriterier	23
7.5 Forskning angående verdikjeden	23
7.6 Mulige utviklingstiltak	24
8 Referanser	26

Forord

Dette er den andre av to rapporter fra et prosjekt finansiert av Statens Landbruksforvaltning via Norges forskningsråd. Prosjektet omhandler næringsutvikling i utmark. Den første rapporten setter et bredt fokus på temaet (Dervo et al. 2005), mens denne rapporten fokuserer på kjønnsperspektiver.

Vi vil gjerne få takke alle dem som har bidratt til denne rapporten. Dette gjelder for det første de to nevnte finansieringskilder. Videre vil vi takke våre åtte nøkkelinformanter, samt alle dem som på andre måter har hjulpet oss med informasjon.

November 2005,

Hanne Svarstad

1 Innledning

Målsettingen for prosjektet som ligger til grunn for denne rapporten var todelt. For det første skulle vi gjennomgå sentrale forsknings-, utrednings- og utviklingsprosjekter der målet helt eller delvis har vært å bidra til økt bruk, næringsutvikling eller bedret forvaltning av norske vilt- og fiskeressurser. For det andre skulle vi vurdere ”i hvilken grad prosjektene har hatt fokus på kvinners roller og oppgaver innenfor bruk og forvaltning av utmark generelt og næringsutvikling spesielt”. Denne rapporten omfatter andre del av prosjektet.

I første del er det gjennomført omfattende søk i ulike litteraturbaser, hovedsakelig i norske, og det har vært kontakt med fagmiljøer innenfor temaet næringsutvikling i utmark. Med utgangspunkt i funn, er det laget en litteraturbase og utarbeidet en statusrapport over temaet (Dervo et al. 2005). Videre har prosjektet gitt en vurdering av FOU- og tiltaksprosjekter både når det gjelder bruk, næringsutvikling og forvaltning, med vekt på å avdekke kunnskapshull. Tiltakene og prosjektene er plassert inn i verdikjedesammenheng. Det er tatt utgangspunkt i en enkel skjematisk verdikjede som består av 4 hoveddeler; 1) ressurs, 2) produktutvikling og produksjon, 3) markedsføring, salg og distribusjon 4) oppfølging og service. Litteraturstudien viser at hovedtyngden av kunnskap er knyttet til ytterpunktene i verdikjedene, dvs. at det er betydelige hull og mangler omkring produksjon, konkret markeds kunnskap og salg/distribusjonsarbeidet.

Prosjektets andre del har bestått av å vurdere litteraturen med tanke på kvinners roller og oppgaver innenfor bruk og forvaltning av utmark generelt og næringsutvikling spesielt. Gjennomgangen viste at kjønnsperspektiver er så godt som fraværende i denne typen litteratur og prosjekter, og kunnskapen er derfor svært mangelfull. Av den grunn har det vært nødvendig å supplere datamaterialet gjennom søk etter litteratur som retter søkelyset mot kjønnsperspektiver og kvinnerepresentasjon mer generelt. For å øke kunnskapstilfanget har vi intervjuet åtte nøkkelinformanter.

Rapporten utgjør resultatet av gjennomføringen av et pilotprosjekt med svært begrensede ressurser. Prosjektdeltakerne har til sammen kunnet utføre et knapt månedsverk. I stedet for å kunne presentere klare empiriske funn, har prosjektet gjort det mulig å peke på noen områder som det er grunn til å undersøke nærmere.

2 Problemstilling, tilnærming og hypoteser

Rapporten drøfter følgende problemstilling: **Kan det tenkes at kvinnelige utmarksgründere møter kjønns spesifikke hindringer som begrenser handlingsrommet for næringsetablering?** I henhold til oppdragsgivers ønsker, skisserer vi på slutten av rapporten hvordan temaet kan gjøres til gjenstand for videre utredning, forskning og tiltak.

2.1 Utmark, utmarksnæringer og kvinnelige utmarksgründere

Med *utmark* mener vi landarealer som ikke er dyrket, og som heller ikke er benyttet til bebyggelse eller infrastruktur så som veier (Arnesen 2003). Utmark er et begrep som refererer til landbruksutnyttelser av arealer, og som benyttes i relasjon til begrepet "innmark". Hvis man beveger seg fra en landbrukskontekst og over til en naturvernkontekst, vil man finne at utmarksarealer gjerne benevnes med termer så som "natur", "vill natur" eller "uberørte områder". Utmarksområder har bruksverdi for landbruksnæringen i form av aktiviteter så som skogbruk, beite, sanking, jakt og fiske. Videre har disse områdene verdi i form av ulike typer rekreasjon, noe som også kan innebære store uutnyttede økonomiske potensialer. Satsing på næringsutvikling i utmark må ses i sammenheng med en offentlig landbrukspolitikk der en viktig målsetting er å produsere et mangfold av varer og tjenester med utgangspunkt i næringens samlede ressurser (St.meld. nr. 19 1999-2000). Sett som "natur", kan utmark også betraktes som meget verdifull i forhold til verneverdier, og her vektlegges gjerne tilstedeværelsen av sjeldne arter og økosystemer. Store deler av landarealene i Norge kan betraktes som utmark. Dette består delvis av statsallmenninger, bygdeallmenninger, samt privat eiendom og da gjerne tilknyttet gårdsbruk.

Utmarksnæringer er ikke entydige og enkelt avgrensbare næringer, men det er næringer som ligger i skjæringspunktet mellom reiseliv og landbruk/skogbruk, der også elementer fra andre næringer i varierende grad kan inngå. Dette omfatter blant annet høstingsrelaterte aktiviteter som skogsdrift, utmarksbeite, næringsfiske, husbehovsfiske, bærplukking for salg og reiselivsrelaterte aktiviteter som hytteutleie, servering, guiding, opplevelsesturer, andre rekreasjonstilbud, jakt og fiske (Dervo et al. 2005). Dessuten omfatter det andre utmarksrelaterte næringsaktiviteter som ikke selv foregår i utmarka. Dette kan være ulike servicetilbud i forhold til utmarksaktivitetene så som tradisjonsmat, utnytting av naturressurser i tilberedning av mat, overnatting etc.

Med *kvinnelige utmarksgründere* mener vi kvinner som etablerer næringsvirksomhet i eller i tilknytning til utmarka. Kvinner som etablerer næringsvirksomhet som først og fremst er tilknyttet driftsbygninger og gårdstun kan kalles *kvinnelige innmarksgründere*. Ofte kan det være vanskelig å lage noe absolutt skille mellom disse to kategoriene.

2.2 Kjønns spesifikke hindringer – et problem?

Dersom kvinnelige utmarksgründere møter "kjønns spesifikke hindringer", så innebærer dette at etablering av næringsvirksomhet i utmarka er vanskeligere for kvinner enn for menn. Er dette i så fall en situasjon som kan anses som problematisk? I et likestillingsperspektiv er det problematisk dersom kvinner ikke har de samme muligheter til næringsetablering som menn. Vi kan ta utgangspunkt i det tredelte skillet som Helga Hernes beskriver mellom ulike argumenter for likestilling generelt (Hernes 1987). Disse består av argumenter om henholdsvis rettferdighet, ressurser og interesser. Rettferdighetsargumenter handler om rettferdighet både på individuelt nivå og gruppenivå. I forhold til kjønn, dreier dette seg blant annet om kvinners rett til å delta på lik linje med menn der beslutninger tas. Ressursargumenter peker på at kvinner har andre erfaringer enn menn, og følgelig kan de tilføre arbeidsliv og politikk nye perspektiver og sette nye temaer på dagsorden. Ressursargumentene har fått sterkt gjennomslag i diskusjoner om kvinner i ledende stillinger og bedriftsstyrer. Interesseargumenter vektlegger at kvinner skal være til stede i arbeidsliv og politiske forsamlinger, ikke fordi kvinner nødvendigvis har felles

interesser, men fordi de har andre interesser enn menn og at det er viktig at kvinner fremmer sine interesser. Alle disse tre typene argumenter ligger til grunn for den norske likestillingspolitikken som tar sikte på en likere fordeling av goder og byrder mellom kjønn.

Rettferdighet handler i denne sammenhengen om at det enkelte individ, kvinne eller mann, skal ha frihet til å kunne etablere næring i utmark uavhengig av kjønn. Det handler også om frihet fra diskriminering og undertrykking som kan føre til at kvinner ikke får de samme muligheter til å realisere sine ideer som menn. Rettferdighet på gruppenivå tilsier at en bør arbeide for å rekruttere flere kvinner til utmarksbaserte næringer slik at en oppnår rimelig kjønnsbalanse. *Ressursargumenter* tar opp i seg at kvinner, på bakgrunn av sine erfaringer, vil kunne tilføre utmarksbaserte næringer nye ideer, nye typer aktiviteter, og slik bidra til økonomisk vekst. *Interesseargumenter* handler om at kvinner kan være opptatt av å forvalte utmarka på andre måter enn menn og at det er viktig at deres interesser formuleres i det offentlige rom.

2.3 Kjønn på individuelt, strukturelt og symbolsk nivå

Forklaringer på hva som hindrer kvinner i å delta på linje med menn på ulike arenaer i samfunnet er gjerne sammensatte og komplekse. I denne utredningen har vi valgt å benytte Sandra Hardings analytiske skille mellom hvordan kjønn gjør seg gjeldende på tre ulike nivå (Harding 1986). Hver enkelt kvinnes opplevelse av sitt handlingsrom dannes på individuelt nivå, og samtidig påvirkes dette av den betydningen kjønn gis på henholdsvis det strukturelle og det symbolske nivå.

Det strukturelle nivået omfatter de kjønnete samfunnsstrukturene. Menn besitter systematisk høyere posisjoner enn kvinner, samtidig som kvinner og menn befinner seg innen ulike sektorer og samfunnsarenaer. Tradisjonelle kvinneyrker er for eksempel dårligere lønnet enn tradisjonelle mannsyrker. Det er også store kjønnsforskjeller med tanke på fordeling av lønnet og ulønnet arbeid. Kvinner står for hoveddelen av den private omsorgen for barn og andre personer som ikke kan ta omsorg for seg selv. Kjønnete samfunnsstrukturer i form av maktressurser, økonomiske ressurser og tidsressurser vil konkret og direkte virke inn på handlingsrommet for kvinner.

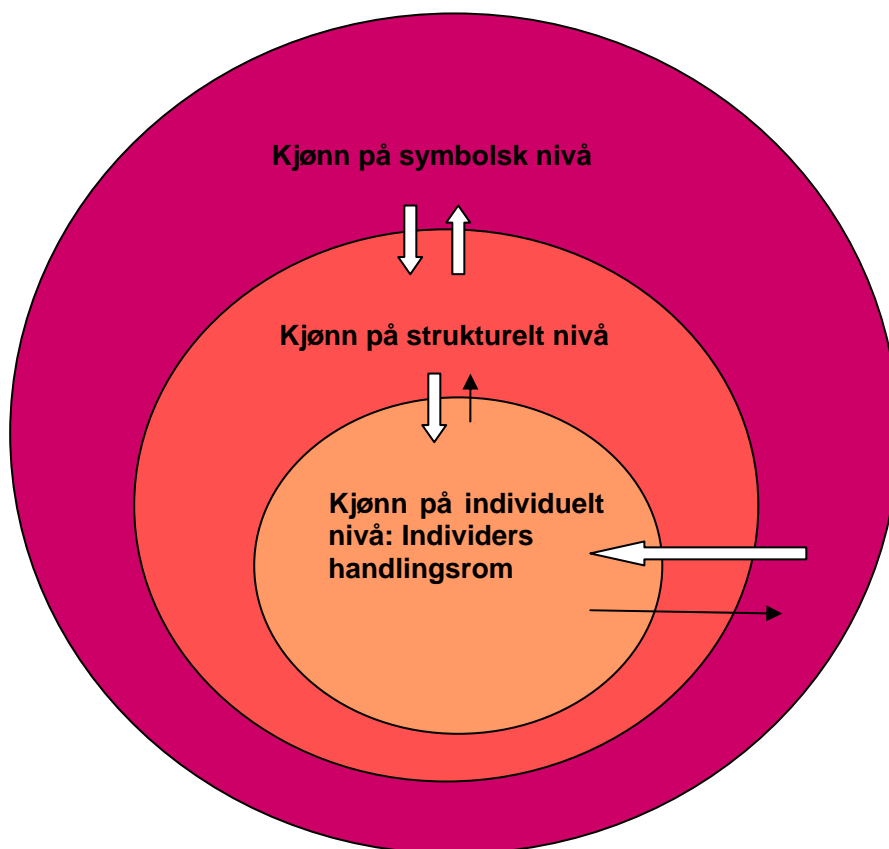
Det symbolske nivå handler om våre forestillinger om og forståelser av kjønn, og hvordan våre forestillinger kommer til uttrykk i relasjoner mellom kjønn. Alle sitter med forestillinger om hva som er "passende" for kvinner og menn. En del stereotype forestillinger om kvinner og menn tar vi mer eller mindre for gitt. Forestillingene kommer til uttrykk gjennom hvordan vi snakker om kvinner og menn. Tradisjonelle maskuline egenskaper rangeres gjerne over tradisjonelle feminine egenskaper, de "kodes" til å ha høyere verdi (Skjeie og Teigen 2003). Kvinner framstilles for eksempel som emosjonelle, omsorgsfulle og samarbeidsorienterte, mens menn framstilles som rasjonelle, beslutningsdyktige og konkurranseorienterte. Slik framstilles menn gjerne som de som er best egnet for lederposisjoner og de blir normen for "den gode leder". Symbolske framstillinger av kvinner og menn, og av hva som er passende for kvinner og menn, virker inn på kvinners opplevde handlingsrom.

I kontrast til Hardings teori om samspillet mellom betydningen av kjønn på de tre nivåene, skjer det ofte at kvinners underrepresentasjon, for eksempel i lederposisjoner eller i politikken, forklares med referanse kun til egenskaper ved den enkelte kvinne og dermed til kjønn på det individuelle nivå. Kvinners underrepresentasjon blir dermed forklart med at de ikke har "riktig" kompetanse eller mangler tilstrekkelig erfaring, mens både strukturelle og symbolske aspekter glemmes.

I følge Hardings teori virker de ulike nivåene gjensidig inn på hverandre. For det første vil kulturelle forestillinger om hva som er "passende" for kvinner og menn på symbolsk nivå påvirke opplevd handlingsrom for individuelle kvinner. Dersom forestillingene begrenser handlingsrommet for kvinner, bidrar det til skjevfordeling av posisjoner i samfunnet i kvinners disfavør, dvs. at det symbolske nivået påvirker både det individuelle og strukturelle nivået. For det andre

vil kjønnete samfunnsstrukturer kunne legge hindringer i veien for kvinner som satser på egen etablering, både gjennom at de møter et mannsdominert miljø, ved at de har hovedansvar for omsorgsarbeid i hjemmet og gjennom økonomiske rammebetingelser som stiller kvinner og menn ulikt. Disse strukturelle hindringene vil vedlikeholde de symbolske forestillingene om hva som er "passende" og ikke for kvinner, fordi når kvinner i liten grad er "utmarksgründere" bekrefter det tradisjonelle forestillinger om at kvinner ikke har riktig kompetanse eller at de ikke er interessert i næringsetablering. For å skape endringer må det skje bevegelser på alle de tre nivåene, ifølge Harding.

Mange kvinner og menn stiller spørsmålstegn ved de tradisjonelle forestillingene om kjønn og de føringene det legger på begge kjønn. De utfordrer både egne og andres stereotype forestillinger om kjønn, og de handler på mer utradisjonell måte. Individuelle handlinger påvirker både symboler/kulturer og strukturer. Når kvinner og menn handler med tanke på å skape et mer likestilt samfunn, vil det utfordre grensene for hva som er "passende" med tanke på kjønn, og det vil kunne endre strukturene mot likere kjønnsfordeling i forvaltningen av utmarksressursene så vel som fordelingen av ulønnet arbeid. I figur 1 visualiserer vi Hardings teori om samspill mellom betydningen av kjønn på ulike nivå. For hver enkelt kvinne på det individuelle nivå vil påvirkningene fra det symbolske og det strukturelle nivå framtre som langt større enn de påvirkningene hun selv kan besørge med egne handlinger. Dette er visualisert i figuren med pilenes størrelser.

Figur 1: Visualisering av Hardings teori om kjønn på ulike nivå.

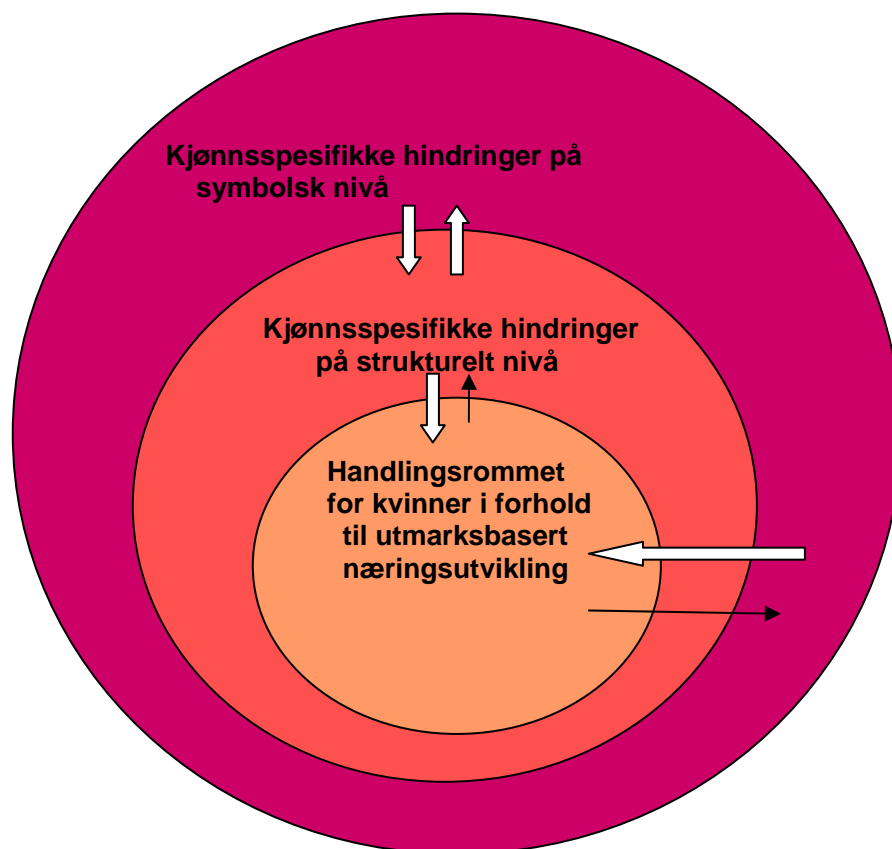
2.4 Hypoteser

Med utgangspunkt i Hardings teori, spesifiserer vi utredningens problemstilling ved å sette opp to hypoteser om mulige kjønsspesifikke hindringer som begrenser kvinnelige utmarksgründeres handlingsrom for næringsetablering:

Kjønn på strukturelt nivå: Mannsdominans i lokal utmarksforvaltning og veiledningsapparat gjør det vanskelig for kvinnelige utmarksgründere å etablere næringsvirksomhet.

Kjønn på symbolsk nivå: Tradisjonelle holdninger og kulturer hemmer kvinner som vil skape sin egen virksomhet. Kulturen påvirker forståelsen av hva som er "passende" aktiviteter for kvinner og menn, og symbolske forestillinger spiller inn i kvinners disfavør.

Hvis disse hypotesene stemmer, vil det individuelle nivået preges av påvirkninger på handlingsrommet for kvinnelige utmarksgründere. I figur 2 gir vi en visualisering av vår operasjonalisering av Hardings teori i forhold til kjønsspesifikke hindringer kvinnelige utmarksgründere kan møte.

Figur 2: Operasjonalisering av Hardings teori i forhold til kjønsspesifikke hindringer for kvinnelige utmarksgründere.

3 Metoder

For å drøfte problemstillingen og hypotesene har vi søkt etter litteratur som har anvendt kjønnsperspektiver. Siden forsknings-, utrednings- og utviklingsprosjekter der målet helt eller delvis har vært å bidra til økt bruk, næringsutvikling eller bedret forvaltning av norske vilt- og fiskeressurser i svært liten grad tematiserer kjønn, har vi utvidet søket til også å gjelde bedriftsetableringer mer generelt, distriktspolitiske problemstillinger og politisk deltakelse. Vi gjennomførte litteratursøk gjennom biblioteksbaser og internett for øvrig, og vi forespurte forskere og nøkkelinformanter om kjennskap til relevante prosjekter, rapporter og annen litteratur.

Vi har foretatt telefonintervju og/eller e-postutveksling med åtte nøkkelinformanter innen skogbruks- og landbruksforvaltningen. Utvalget av informanter har skjedd etter snøballmetoden. Underveis i prosjektet har vi fått tips om hvem som kan sitte inne med kunnskap på feltet. Informantene er altså ikke statistisk representative. De fleste av informantene befinner seg i Oppland eller på Østlandet. Det er fordi én informant har tipset oss om andre informanter som vedkommende kjenner, og dermed har det blitt en geografisk lokalisering av informanter i Østlandsområdet. Informantene er fagsjef ved skogbrukets kurssenter på Honne, to ansatte i Norges Bondelag, tre ansatte ved Fylkesmannes landbruksavdeling i Oppland, leder ved et utmarkskontor og daglig leder i en utmarksbasert næringsvirksomhet. I intervjuene har vi bedt om refleksjoner omkring kvinners rolle og representasjon innen utmarksbaserte næringer, mulige årsaker til kvinners relativt lave deltakelse på dette feltet og tiltak for å øke kvinneandelen.

4 Kunnskapsstatus

Både kvantitative og kvalitative studier er mangelvare i forhold til kjønn og næringsutvikling i utmark. Når det gjelder kvantitative oversikter, henvendte vi oss til Brønnøysundregistrene og fikk der vite at de ikke kunne hjelpe oss med å plukke ut kjønnsfordelingen innen de aktuelle næringene.

4.1 Kvantitative studier med kjønnsperspektiv

Det finnes noen enkeltteksempler på prosjektrapporter som belyser kjønnsfordeling:

Den første landsomfattende evaluering av bruken av midler til bygdeutvikling (BU-midler) viste at 486 prosjekter har skapt 536 årsverk, eller i gjennomsnitt 1,1 årsverk i hvert av disse prosjektene. 264 av årsverkene gjelder sysselsetting av kvinner, eller i gjennomsnitt 0,54 årsverk per prosjekt. 42 prosent av prosjekteierne var kvinner, 37 prosent menn og 21 prosent var felles for kvinner og menn.

Fellesprosjektene viser best overlevelsessevne. En større andel kvinneprosjekter enn mannsprosjekter blir nedlagt (33 prosent mot 21 prosent). En større andel av mannsprosjektene enn kvinneprosjektene er blitt levevei eller kommet godt i gang (58 prosent mot 50 prosent) (Sørbrøden 1998).

Andelen kvinnelige prosjekteiere ved tildeling av BU-midler var altså i 1998 større enn andelen mannlige. Kvinneprosjekter ble imidlertid nedlagt i større grad enn mannsprosjekter, samtidig som andelen mannsprosjekter som hadde kommet godt i gang var større enn andelen kvinneprosjekter. Hva som kan tenkes å være årsaken til disse forskjellene er ikke diskutert i rapporten.

Andre funn i studien er:

- Kvinner sysselsetter kvinner og menn sysselsetter menn.
- Kvinneprosjektene har betydelig lavere omsetning og svakere resultat enn mannsprosjektene.
- Kvinneprosjekter med underskudd har et gjennomsnitt resultat på kr 35 000 i minus, mens menns underskudd er kr 137 000 i snitt.
- Kvinneprosjekt med overskudd har et gjennomsnitt resultat på kr 64 000, mens menn har kr 121 000.

Mannsprosjektene er større enn kvinneprosjektene både på pluss- og minussida. Det kan synes som om det er mer risikofyllt å gi tilskudd til mannsprosjekter, men dersom de går, kaster de mer av seg enn kvinneprosjektene.

I en studie fra 1997 er sysselsettingen i reiseliv beregnet og fordelt etter kjønn der Norge er inndelt i 28 regioner. Målt pr krone verdiskaping er det høy kvinnesysselsetting innen reiseliv. I distriktsregioner der reiselivsandelen ofte er høy, er reiselivsaktivitet svært viktig for tilbudet av jobber for kvinner. For å vurdere resultatene fra beregningene er det sett på flyttedata. Analysen viser at kvinner har mindre utflytting og større tilbakeflytting i regioner med relativt stort innslag av reiselivsaktiviteter i det lokale næringslivet. Høyest kvinnesysselsetting innen reiseliv finner vi i regioner som også har mye vinterturisme (fjellområdene i Sør-Norge) (Jean-Hansen 1997). Reiselivsnæringen ser altså ut til å ha stor betydning for kvinners bosetting i distriktene.

Det finnes oversikter over kvinnelige ledere i nyregistrerte foretak i ulike næringer generelt i tidsrommet 2001 - 2004. I de aller fleste tilfeller vil daglig leder være den samme som den som starter eller overtar foretaket. Oversikten viser at kvinneandelen på landsbasis innen næringer som kan omfatte utmarksbaserte næringer er varierende, men hovedtendensen er at den er

relativt lav. Det er for eksempel 33,4 prosent kvinnelige ledere innen hotell og restaurant, 10 prosent innen transport og reisetjenester, 9,8 prosent innen eiendom og utleievirksomhet, 35,3 prosent innen kulturell tjenesteyting, fritid og sport, mens det er hele 78,6 prosent kvinnelige ledere innen personlig tjenesteyting, interesseorganisasjoner med mer (Spilling m.fl. 2005). Vi vet imidlertid ikke noe om hvor mye av dette som relaterer seg til utmarksbaserte næringer.

Virksomheter innen utmarksbaserte næringer etableres som regel med utgangspunkt i en landbruks- eller skogbrukseiendom. Eiendommene eies i de fleste tilfeller av menn, eller sagt på en annen måte, det er mannen som står registrert som eier. Dersom kvinner starter virksomhet i tilknytning til bruket, for eksempel servering, overnatting etc., vil det neppe registreres som egen virksomhet i første omgang, fordi det er tillatt å omsette for kr 50 000 i året som tilleggsnæring. Dermed kan det være en del virksomhet som drives av kvinner uten at det registreres hos offentlige myndigheter. Disse forholdene medfører utfordringer med tanke på å få oversikt over status på dette feltet.

Vanskeligheter med å kartlegge kjønnsfordelingen på dette feltet kan illustreres gjennom faglagenes problemer med å kartlegge egen organisasjon. Viken skogeierlag har gjort en kartlegging der de har funnet ut at de har 50 prosent kvinnelige skogeiere og ikke 8 – 10 prosent som de tidligere hadde registrert.

En liten oversikt fra Innovasjon Norge¹, Oppland, unntatt Nord-Gudbrandsdal og Valdres, viser at i 2004 fikk 7 personer, hvorav 3 kvinner og 4 menn, etablererstipend generelt. Ei kvinne og ingen menn fikk etablererstipend til utmarksbasert næringsutvikling. Tilskudd til bedriftsutvikling gikk til 6 kvinner og 9 menn, mens ei kvinne og ingen menn fikk tilskudd til bedriftsutvikling innen utmarksbasert næringsutvikling. I tillegg fikk grupper som består av både kvinner og menn tilskudd til bedriftsutvikling. Dette viser at det finnes kvinner blant etablerere og bedriftsutviklere, men det finnes ingen samla oversikt på feltet.

En ny evaluering av Innovasjon Norges tjenester overfor etablerere er på trappene. Denne vil forhåpentligvis rette fokus mot kjønnsfordeling ved tildeling av ulike stipend og tjenester overfor etablerere.

4.2 Kvalitative studier mangler

Det er også mangel på kvalitative beskrivelser og analyse innen dette feltet. Det ville vært nyttig med vurderinger av hvilke roller kvinner spiller når de går inn i utmarksbaserte næringer, hvilke tiltak og aktiviteter de satser på, årsaker til at kvinner eventuelt er underrepresentert i slike næringer og hvilke konsekvenser det har for verdiskapingen. Gjennomgangen av sentrale forsknings-, utrednings- og utviklingsprosjekter for perioden 1990 – 2003 angående næringsvirksomhet i utmark viste som nevnt at kvinne- og kjønnsperspektiver i svært liten grad er tatt opp.

¹ Innovasjon Norge er et organ som tilbyr produkter og tjenester som skal bidra til å utvikle distriktene, øke innovasjonen i næringslivet over hele landet og profilere norsk næringsliv og Norge som reisemål.

5 Strukturelle hindringer for individuelle valg

Kvinneres underrepresentasjon innen ulike samfunnsområder kan, som nevnt, forstås i relasjon til Hardings analytiske skille mellom forståelser av kjønn på individuelt, strukturelt og symbolsk nivå. I følge teorien påvirker hindringer på strukturelt og symbolsk plan i stor grad handlingsrommet til kvinner på individuelt plan.

I de følgende to kapitler vil vi referere resultater fra norsk forskning med kjønnsperspektiv innen bedriftsetableringer mer generelt, distriktspolitiske problemstillinger og politisk deltakelse, og vi vil vurdere denne forskningens relevans i forhold til kvinners roller innen utmarksbasert næringsutvikling. Videre vil nøkkelinformantenes uttalelser bidra til å kaste lys over temaet.

Hypotesen vi presenterte tidligere for det strukturelle nivået, er at mannsdominans i lokal utmarksforvaltning og veiledningsapparat gjør det vanskelig for kvinnelige utmarksgründere å etablere næringsvirksomhet.

I litteraturgjennomgangen fant vi en så å si total mangel på forskningskunnskap angående strukturelle trekk av betydning for kvinners næringsutvikling i utmark. På to områder tror vi strukturtrekk kan ha særlig stor betydning som hindringer i forhold til etablering av næringsvirksomhet av kvinnelige gründere. Dette dreier seg for det første om representasjonsskjevheter i lokal utmarksforvaltning, og for det andre om mannsdominans i veiledningsapparatet.

5.1 Skjev representasjon i lokal utmarksforvaltning

Utmarksforvaltning innebærer beslutningstaking om og administrasjon av utmarksarealer og bestemte naturressurser i utmark. Dette dreier seg med andre ord om forvaltning av områder med skog, fjell, elver og vann. Som nevnt i kapittel 2 eies utmarksarealer av ulike aktører, så som staten, bygdeallmenninger og private grunneiere. Den totale utmarksforvaltningen i Norge involverer en rekke aktører og arenaer, og den finner sted på ulike nivåer fra den enkelte grunneier, via lokale og regionale organer og til nasjonalt nivå der Direktoratet for Naturforvaltning er en av de sentrale nasjonale aktørene.

Med lokal utmarksforvaltning refererer vi til aktører som rettighetshavere og deres organer, videre til råd, utvalg og organer på kommune- og fylkesnivå, samt råd og utvalg angående områder på tvers av fylkesgrenser. Slike råd og utvalg nedsettes offentlig eller blant grupper av private interessenter. Dette er instanser som bidrar til beslutninger om ulike former for bruk og vern av arealer og ressurser. I dag er vi inne i en periode der det skjer en omorganisering innen forvaltningen av ulike naturressurser mot en økt grad av lokal medvirkning og forflytning av myndighet til lavere forvaltningsnivåer (Dervo 2002). Lovendringene i Viltloven og Laks- og innlandsfiskeloven fra 1992 er et relativt tidlig eksempel med delegering av oppgaver til kommunene. Videre har vi etter hvert fått tilsvarende endringer og pågående prosesser når det gjelder forvaltningen av verneområder, rovvilt, samt motorisert ferdsel i utmark. Samtidig finnes det også utmarkstemaer med en lang tradisjon for lokal forvaltning (bl.a. fjellstyrene som forvaltningsenheter for statsallmenninger). Viktige begrunnelser for lokal utmarksforvaltning er at dette skal revitalisere det lokale demokratiet og samtidig skape et lokalt informert grunnlag for beslutninger og forvaltning, og at det vil øke den lokale legitimiteten for nasjonale miljømål og bærekraftig utvikling (St.meld. nr. 31 2000-2001).

I mange kommuner betraktes utmarksforvaltningen gjerne som et av de aller viktigste områdene innen lokalpolitikken. Det er her noen av de mest betydningsfulle, så vel som kontroversielle, spørsmålene blir gjenstand for diskusjon og beslutninger. I hvilken grad skjer lokal utmarksforvaltning i henhold til politiske målsettinger og juridiske forpliktelser om likestilling?

Likestillingsloven fra 1978 gir påbud om deltakelse av kvinner i alle samfunnssektorer, inklusive lokalpolitikk. Sammen med Likestillingsloven, krever Kommuneloven fra 1992 en represen-

tasjon av minst 40 prosent av hvert kjønn blant deltakere i politiske utvalg (Likestillingsloven § 21, Kommunalloven §§ 36, 37 og 38). Lovene gjelder imidlertid ikke absolutt når kommuner velger medlemmer til statlige nemnder på kommunalt plan (Rundskriv H 23-03). Likevel anbefaler Kommunal- og regionaldepartementet at kommunelovens regler legges til grunn også ved valg av medlemmer til statlige nemnder. Det viser at det er en veletablert politisk målsetting i Norge om minst 40 prosent deltakelse av hvert kjønn i politiske råd og utvalg.

Den eneste forskningspubliseringen som omhandler kjønn og lokal deltakelse i norsk utmarksforvaltning er en artikkel der temaet belyses i forbindelse med to nyere etableringer av verneområder (Svarstad et al. 2006). I en periode på i alt 5 år har forskere fra Norsk senter for bygdeforskning og Norsk institutt for naturforskning (NINA) fulgt to verneprosesser – en på Dovrefjell og en i Geirangerområdet. Det store fraværet av lokale kvinner i disse prosessene utgjør et av de mest slående funnene i forskningsprosjektet. Lokal deltakelse er med andre ord ikke funnet å være sammenfallende med deltakelse av lokale kvinner.

I de seks lokale referansegruppene som ble nedsatt i forbindelse med Verneplan for Dovrefjell var det til sammen kun 7,5 prosent kvinner. Som ledd i et nasjonalt prøveprosjekt om lokal forvaltning av verneområder er forvaltningsmyndigheten for Dovrefjell-Sunndalsfjella nasjonalpark lagt til Dovrefjellrådet. Dette rådet består av representanter for de åtte kommunene og fire fylkeskommunene som verneplanen omfatter. Rådet har kun 17 prosent kvinner.

I forbindelse med planprosessen for Geiranger-Herdalen landskapsvernområde ble det opprettet et rådgivende utvalg med deltakere fra de to berørte kommunene Norddal og Stranda. Ikke en eneste kvinne var blant de åtte lokale deltakerne i utvalget. I 2005 ble det etablert en arbeidsgruppe for å utarbeide verneplan, og her var heller ingen av representantene kvinner.

Ingen av de to casene har en kvinnerepresentasjon som er i nærheten av å oppfylle 40-prosentregelen. I artikkelen stilles det spørsmål om årsaken ligger i mangel på "tilbud" eller "etterspørsel" av kvinnelige deltakere (Norris & Lovenduski 1995). Svaret i begge tilfellene ble funnet å ligge på "etterspørselssiden", i og med at det ikke hadde vært foreslått kvinner som takket nei til å delta. Videre knytter artikkelen funnene av den skjeve kjønnsrepresentasjonen i de undersøkte tilfellene til at miljømyndighetene ikke har gjennomført sitt pålagte sektoransvar for likestilling på dette området. Sektoransvar for likestilling innebærer at departementer og direktorater har en forpliktelse til å påse at likestillingsmålsettingene gjennomføres innen sine områder.

Utover den beskrevne studien av de to casene finnes det altså ikke forskningskunnskap om temaet. Årsaken til dette er at miljømyndighetene hittil ikke har ønsket å prioritere finansiering av slik forskning. De fleste som har kjennskap til lokal utmarksforvaltning har nok gjerne en følelse av at funnene av underrepresentasjonen av kvinner i de to tilfellene ikke er unike, og at man ofte kan finne stor mannsdominans innen ulike former for lokal utmarksforvaltning. Det kan ikke utelukkes at utmarksforvaltning er ett av de politikkområdene i samfunnet som har størst mangel på likestilling i vårt samfunn. Videre kan det tenkes at det er store variasjoner mellom ulike former for utmarksforvaltning så vel som ulike geografiske områder. Situasjonen har vært gjenstand for oppmerksomhet og bekymring i forbindelse med konferansen Fjellenes kvinner som ble arrangert på Røros i desember 2002 i forbindelse med Fjellenes år, og oppfølgingsseminaret som ble arrangert samme sted i mars 2005.

Manglende kvinne-deltakelse i lokal utmarksforvaltning kan ha flere negative konsekvenser. Det relevante spørsmålet for denne utredningen er om en mannsdominans i lokal utmarksforvaltning gjør det vanskelig for kvinnelige utmarksgründere å etablere næringsvirksomhet. Det har selvfølgelig heller ikke vært gjennomført forskning som kan bekrefte eller avkrefte om dette er et problem. En av våre kvinnelige informanter uttalte følgende:

"I arbeidet med utmark møter vi menn – i Direktoratet for naturforvaltning, i Miljøverndepartementet, i grunneierlag. Det er menns arena og de har sterke interesser i utmarka, de er ikke nøytrale. Det er viktig at noen gjør noe med den biten – finner ut hvor det butter i mot for kvinner".

Mannsdominans i utmarksforvaltningen kan i et likestillingsperspektiv betraktes som urettferdig, og som en konsekvens av dette kan beslutninger som tas anses som illegitime. En annen konsekvens er at kvinners ressurser ikke utnyttes innen utmarksnæringene. Kvinner kan bringe inn nye ideer til hvordan en kan utnytte utmarka, men slik ideer går en glipp av som en følge av kvinneunderskudd i relevante råd og utvalg. Sist, men ikke minst, vil kvinner ikke kunne fremme sine interesser innen dette feltet i det offentlige rom. Som vår informant er inne på, har menn sterke interesser i utmarka. Disse interessene kan ikke betraktes som uttrykk for allmenninteresser så lenge halvparten av befolkningen ikke deltar i forvaltningen. Menns interesser kan stå i motstrid til kvinners interesser. Demokratisk underskudd er, sammen med underutnyttelse av ressurser, konsekvenser av mannsdominans i utmarksforvaltningen.

Figur 3: Lokal utmarksforvaltning domineres gjerne av menn. Tegning: Oscar Jansen. Kilde: Storaas et al. 1996, s 63.

5.2 Mannsdominans i veiledningsapparatet

Veilederapparatet skal bistå potensielle etablerere i forskjellige faser av en etableringsprosess. De skal bidra til å vurdere ressursituasjonen, behovet for produktutvikling, markedsføring og oppfølging (verdikjeden). Veilederne er lokalisert i rettighetshavernes organisasjoner, næringsavdelingen i kommunen eller fylkeskommunen og i Innovasjon Norge. Ulike konsulentfirma må også regnes til veiledningsapparatet, selv om dette ofte er betalte tjenester.

Det finnes ingen oversikt over kjønnsfordelingen i veilederapparatet, men det er grunn til å tro at det er en overvekt av menn i slike stillinger. Det bekreftes i samtale med en ansatt i Innovasjon Norge som sier at: "Veilederapparatet på landbrukssiden i kommunene er selvfølgelig mannsdominert".

Kvinneforskere har vært opptatt av hva som skjer når kvinnelige etablerere møter et mannsdominert byråkrati eller veilederapparat. Ikke minst har dette kommet til uttrykk som en kritikk av den "kjønnsløse" distriktspolitikken. Her har det blitt påvist at politikkenes konsekvens var at den favoriserte menn (Fredriksen 1981). Denne forskningen bidro til en omlegging av DUs² profil utover 1980-tallet slik at distriktspolitikken i større grad skulle treffe kvinners behov og interesser.

I en studie av det kvinneretta arbeidet i distriktspolitikken identifiserte Lotherington et al. (1992) tilhengere og motstandere av kvinneveretting i distriktspolitikken langs to dimensjoner. Den ene dimensjonen dreide seg om hvorvidt aktørene var for eller imot mål om kvinneveretting av distriktspolitikken, mens den andre dimensjonen anga om de var for eller imot iverksetting av politikken. Aktørene ble betegnet som "innovatører", "nølere", "lojale byråkrater" eller "harde nøtter", avhengig av hvor de plasserer seg langs dimensjonene. Innovatørene omfattet tilhengerne av både målene om kvinneveretting og iverksetting av disse. Nølere var tilhengere av målet, men de mente virkemidlene vanskelig lot seg gjennomføre. Lojale byråkrater var motstandere av målet, men som gode byråkrater gjennomførte de politikken når politiske vedtak var fattet. Harde nøtter motarbeidet både målet om kvinneveretting i distriktspolitikken og virkemidlene for å iverksette politikken. Idealtypene ble brukt for å analysere hvordan aktører i den kvinneretta distriktspolitikken posisjonerte seg over tid.

Iverksetting		Målsetting	
		For	Mot
	For	Innovatører	Lojale byråkrater
	Mot	Nølere	Harde nøtter

Figur 4 Aktører i det kvinneretta arbeidet (Lotherington et al. 1992)

Lotherington (2002) viser i sin doktoravhandling at innovatørene er de sentrale aktørene i arbeidet med å utvikle kvinnesatsing i distriktspolitikken som et nytt politikkområde. Innovatørene i Lotheringtons materiale er alle kvinner, men hun vil ikke avvise at menn kan være innovatører i arbeid med å utvikle kvinnesatsing. Blant de lojale byråkratene er de som fra ledelsen er pålagt arbeid med kvinneretta distriktspolitikk, og som av den grunn iverksetter tiltak for å kunne klatre videre i hierarkiet. I denne gruppa er det både kvinner og menn. Nølerne, som støtter målet om kvinneveretting, vet gjerne ikke hvordan de skal gå fram for å endre innholdet i distriktspolitikken, eller de har ikke de nødvendige virkemidler for å skape endring. Her er kjønnsfordelingen jevn. De harde nøttene er motstandere av kvinneveretting av distriktspolitikken på ideologisk grunnlag. Det kan imidlertid være vanskelig å finne de harde nøttene fordi aktiv motstand mot likestilling mellom kjønn ikke er akseptert i det norske samfunnet. Mange av dem fortsetter sitt arbeid som om ingen ting har skjedd, dvs. at de utøver passiv motstand. Harde nøtter er som oftest menn, men det finnes også en og annen kvinne blant disse.

Dette viser at kjønn har betydning i endringsarbeid for en kvinneretta distriktspolitikk, i den forstand at det er en tendens til at en større andel kvinner enn menn er innovatører i arbeidet, mens en større andel menn enn kvinner er motstandere av slik satsing. Det var kvinnelige byråkrater og politikere som var motorer i arbeidet og som dermed forandret distriktspolitikken form og innhold på 1980-tallet. At kvinner er mer opptatt av å arbeide for likestilling enn menn støttes også av en rekke andre studier (bl.a. Guldvik 2005, Skjeie og Teigen 2003).

² DU er det tidligere Distriktenes Utbyggingsfond som senere ble omorganisert til Statens nærings- og distriktsutviklingsfond (SND) og som nå er en del av Innovasjon Norge.

Slike tendenser vil det etter all sannsynlighet også være innen veiledningsapparatet på kommunalt og regionalt nivå. Manglende interesse for likestilling har konsekvenser for kvinnelige utmarksgründere. Dersom de møter et mannsdominert veilederapparat er det store sjanser for at de møter nølere, harde nøtter og lojale byråkrater. Nølerne vil kunne være usikre på om det er mulig å realisere ideene til kvinnelige søkere, dersom ideene er nye og/eller ligger utenfor det som etablerere tradisjonelt søker om støtte til. De vil også kunne savne mer treffsikre virkemidler, og/eller gi opp i sin søken etter relevante løsninger. De harde nøttene vil yte passiv motstand mot at kvinner skal drive utmarksbasert næringsutvikling. Disse aktørene vil avvise eller vise manglende interesser for kvinnelige utmarksgründere. Nølere og harde nøtter vil begrense kvinners handlingsrom for etablering av egen bedrift.

Potensielle gründere vil imidlertid kunne møte lojale byråkrater som vil arbeide for å oppfylle målsettinger om å øke andelen kvinnelige etablerere, slik det for eksempel er vektlagt i Forskrift om midler til bygdeutvikling (FOR 2005-01-24 nr 53). Der heter det bl.a. at personer under 35 år og det underrepresenterte kjønn skal få et noe større tilskudd til bedriftsutvikling enn andre søkere. Disse veilederne bidrar til å utvide kvinners handlingsrom. Likevel vil det i et mannsdominert veilederapparat trolig være få innovatører som sitter med kompetanse på og interesse for feltet, og som slik utgjør spydspisser i arbeidet med å øke kvinneandelen innen utmarksbaserte næringer.

5.3 Økonomiske rammebetingelser for selvstendige næringsdrivende

Forskning har vist at økonomiske rammebetingelser for selvstendig næringsdrivende på mange måter ikke er tilpasset kvinnelige næringsdrivende. Dette er strukturelle rammebetingelser som vil påvirke kvinners handlingsrom som næringslivsaktører generelt, og dermed er dette noe som også rammer kvinnelige utmarksgründere.

En undersøkelse fra 2003 fra Global Entrepreneurship Monitor (GEM) konkluderer med at interessen for bedriftsetablering er mindre hos kvinner enn hos menn. GEM forklarer dette med at kvinner foretrekker et liv som ansatt i stedet for som selvstendig næringsdrivende. Jannicke Hjelmevik peker i Damenes bedriftsportal (www.damenes.no september 2005) på at valg vi foretar oss henger naturlig sammen med hvilke rammer vi handler innafor. Dette gjelder også for bedriftsetablering. Flere faktorer begrenser kvinners handlefrihet og dermed deltakelse på denne arenaen. I Norge har det tradisjonelt vært menn som har startet foretak og det har gjort dem til sentrale premissleverandører for hvordan ting bør legges til rette for å kunne etablere og drive en bedrift. Det preger for eksempel dagens trygdlovgivning. Kvinner med enkeltpersonforetak har ikke samme rettigheter som ansatte kvinner i forbindelse med sykdom eller graviditet. Sykepenger utbetales ikke før dag 17 og de får utbetalt 65 prosent av inntekten under fødselspermisjon og ikke 100 prosent slik de ville fått som ansatt. Hjelmevik setter det på spissen og viser til at mangelen på rettigheter bidrar til å legitimere at kvinner egentlig ikke bør være selvstendig næringsdrivende.

6 Symbolske/kulturelle hindringer for individuelle valg

Vår hypotese for det symbolske nivå er at tradisjonelle holdninger og kulturer skaper hindringer for kvinnelige utmarksgründere. På det symbolske nivået finner vi forestillinger om og forståelser av kjønn, og hvordan dette kommer til uttrykk i relasjoner mellom kjønn. Det handler om hvordan kvinner og menn framstilles, hvordan egenskaper knytta til kjønn rangeres, og det handler om relevante normer for eksempel angående maskulinitet og femininitet. Forståelser av kjønn på symbolsk nivå kan være vanskelig å gripe, siden det handler om maktbruk og relasjoner som er subtile, upersonlige og ofte ikke erkjente.

6.1 Tradisjonelle forestillinger

Et eksempel fra lokalpolitikken viser hvordan mannlige kandidater rangeres over kvinnelige (Guldvik 2005). Den mannlige forrangen viser seg når de politiske partiene skal oppfylle kravet om minst 40 prosent av hvert kjønn i politiske utvalg. Partier som mandatsmessig stiller sterkest har "rett til" å stille med mannlig representant, mens partier som har færre mandater må stille med kvinnelige representant. Konsekvensen er at kvinner blir "reservestyren" i politikken. Tradisjonelle forestillinger blant politikere og velgere setter likhetstegn mellom maskuline egenskaper og egenskaper ved "gode" politiske ledere. Dette skaper sterke symbolske forestillinger om hvem som er best egnet som politiske ledere. Samtidig blir politisk kompetanse ikledd kjønnsnøytral drakt. En tar altså ikke hensyn til maskuliniteten i de tradisjonelle forestillingene om hvem som er gode ledere og hva som er gode lederegenskaper. På denne måten konstrueres politikernes kvalifikasjoner som et spørsmål om den enkeltes personlige kompetanse, og manglende likestilling mellom kjønn blir følgelig definert som et problem knytta til individuelle kvinner.

Dersom de samme forestillingene gjør seg gjeldende innen utmarksbaserte næringer, vil menn framstå som best egnet for å drive med denne typen næringsaktivitet, mens kvinner i beste fall blir støtteapparat eller de blir utdefinert som etablerere. Kvinner konstrueres som mindre "passende" enn menn til denne typen aktiviteter. Samtidig blir grunnen til at det er få kvinner i utmarksnæringer og forvaltning framstilt som et problem knytta til individuelle kvinner. De har ikke "riktig" bakgrunn, de ønsker ikke å være selvstendig næringsdrivende eller de prioriterer hjem og familie.

Kjønnsforskjeller innen næringsetableringer kan forklares dels med næringsmessige forhold og dels ved kulturelle. Andelen kvinnelige og mannlige ledere varierer betydelig mellom næringer. Kvinner står sterkt innen tjenesteytende næringer, særlig personlig tjenesteyting, mens menn står sterkt i de fleste industrinæringer, i bygg- og anlegg, samt en del teknologiorienterte tjenesteytende næringer. Kulturelle forhold knyttes gjerne til at tradisjonelt mannsdominerte kulturer generelt kan utgjøre barrierer for kvinner som ønsker å etablere næringsvirksomhet (Spilling m.fl. 2005). Et sterkt mannsdominert næringsliv, slik det synes å være innen utmarksbaserte næringer, kan med andre ord virke hemmende for kvinner som vil skape sin egen virksomhet.

Flere av våre informanter framhever tradisjon som et hinder for kvinnelige etablerere. En sier at: "Skogbruket har tradisjonelt hatt lite kvinner som aktive brukere og tradisjonelt har kvinner på landsbygda ikke vært med på jakt og fiske. Samtidig har kvinner tradisjonelt stått for mye av knoppskytinga innen jordbruksrelatert næringsutvikling, for eksempel gårdsturisme og håndverk. Det er nærliggende å tenke seg at det kunne være slik når det gjelder utmarksbaserte næringer også".

En annen uttrykker følgende: "Kultur er en bremse og barriere for næringsutvikling generelt. Utmark er i tillegg menns domene og terskelen er høy for at kvinner skal kunne komme inn på arenaen. De kan møte motstand i grunneierlag. Der sitter menn med makt som for eksempel ønsker å benytte utmarka til jakt. Dersom kvinner kommer med forslag til "annen" bruk av ut-

marka vil de møte motstand. Et spennende spørsmål er om vi ville fått en annen bruk av utmarka med flere kvinnelige etablerere innen utmarksbaserte næringer”.

6.2 Brudd med tradisjonelle forestillinger

I hvor stor grad tradisjonelle holdninger og kulturelle forhold utgjør hindringer for kvinners muligheter til å etablere egen virksomhet innen utmarksbaserte næringer vet vi ikke. En studie av bedriftsledere viser imidlertid at det finnes eksempler på at enkelte kvinnelige bedriftsledere prøver å bryte ut av vaner, rutiner og tradisjonelle kjønnsmønstre, og ta opp kampen om etablerte ”sannheter” for å kunne lykkes i sin forretningsdrift. Det er imidlertid ikke lett for kvinner å bryte ut av kjønnsstrukturene for å fremme entreprenørskap fordi det ser ut til at mennene befinner seg i en overordnet posisjon som langt på vei tas for gitt. Samtidig begrenses kvinners nettverksaktiviteter og delaktighet på næringsmaktarenaer både av den skjeve arbeidsdelinga mellom kjønn og ”utestengningsmekanismer” basert på kjønn. Hovedinntrykket forfatterne sitter med er at det å drive en liten bedrift og forsøke å lykkes med dette, sliter sterkt på driverne og familiene. De fleste bedriftsledere søker dag-til-dag-løsninger for helheten bedrift og familie – spesielt gjelder dette for kvinner som har omsorg for barn (Berglund og Wollan 2004).

Motivasjon og pågangsmot skal være temmelig sterkt for å utfordre tradisjonelle forestillinger om kjønn. For det første skal kvinner bryte med sterke forventninger basert på kjønnstilhørighet. For det andre skal de føle seg trygge på at de behersker det ny fagfeltet de skal inn på. Sist, men ikke minst skal kvinner gå inn på områder som tradisjonelt er dominert av menn, både praktikere og forvaltere, som befinner seg i en overordnet posisjon.

6.3 Kvinner som minoritetsgruppe

Kvinner som utgjør en liten minoritet i et mannsdominert miljø står overfor store utfordringer. Størrelsen på minoriteten har betydning for hvorvidt de får gjennomslag for sine ideer og interesser. I en minoritetsgruppe har kvinner vanskelig for å få innflytelse, før de utgjør en viss andel av gruppa. Utgjør majoriteten for eksempel 85 prosent, vil den dominere gruppa med sin kultur. Minoriteten er da ”tokens”, dvs. at de blir sett på som symbol for hele minoritetsgruppa, samtidig som de forventes å opptre på spesielle måter (Kanter 1977). Det er bl.a. disse spesielle forventningene til kvinner, som en liten mindretallsgruppe, som gjør at mange stiller svært høye krav til seg selv for å kunne gå inn på mannsdominerte områder. Det er nærliggende å tro at slike mekanismer kan ha betydning innen lokal utmarksforvaltning og utmarksrelaterte næringer.

En informant uttrykker det slik: ”Skogeiere er forvaltningsaktive, dvs. at de leier inn arbeidskraft/maskiner til å avvirke skogen. Det er derfor ingen fysiske hindringer som tilsier at kvinner ikke skal overta skogeiendommer. En spørreundersøkelse blant kvinnelige skogeiere i Viken-området viser at de er høyt utdannet. Terskelen er antakelig høy for å overta og drive en skogeiendom og derfor vil kvinner være kompetente for å overta eiendommen”.

Når mindretallet utgjør ca 30 prosent har de gått fra ”tokens” til minoritet (Kanter 1977). Denne andelen kan gi styrke nok til å påvirke kulturen i gruppa. Da er det også mulig å alliere seg med andre fra den samme minoriteten. Slik skjer det en gradvis forandring når minoriteten gror fra ”liten” til ”stor”. Innen utmarksbaserte næringer vil derfor en økt andel kvinner kunne forandre de sosiale konvensjonene, fordi mange kvinner bringer med seg nye kulturer og nye kvaliteter inn i næringa.

For å oppsummere kapittel 5 og 6 så mener vi på bakgrunn av kunnskap på andre områder enn utmarksbasert næringsutvikling, at det er grunn til å tro at kvinnelige utmarksgründere møter kjønnsspesifikke hindringer som begrenser handlingsrommet for vellykket næringsetablering. Hindringene kan være knytta både til strukturelle trekk og kulturelle/symbolske holdninger og handlinger.

7 Oppsummering og forslag til forskning, utredning og tiltak

Kan det tenkes at kvinnelige utmarksgründere møter kjønns spesifikke hindringer som begrenser handlingsrommet for næringsetablering? Denne problemstillingen har vi belyst i det foregående. Med utgangspunkt i Sandra Hardings analytiske skille mellom betydning av kjønn på ulike nivåer, satte vi opp to hypoteser. Hypotesen på strukturelt nivå var at mannsdominans i lokal utmarksforvaltning og veiledningsapparat gjør det vanskelig for kvinnelige utmarksgründere å etablere næringsvirksomhet. På symbolsk nivå satte vi opp en hypotese om at tradisjonelle holdninger og kulturer skaper hindringer for kvinnelige utmarksgründere. Hvis disse hypotesene stemmer, vil de påvirke handlingsrommet for kvinnelige utmarksgründere på individuelt nivå. Ved gjennomgang av foreliggende faglitteratur og åtte informantintervjuer har vi i det foregående belyst de to hypotesene.

Litteratursøkene viste at forsknings-, utrednings- og utviklingsprosjekter angående etablering av utmarksbasert næringsvirksomhet i svært liten grad tematiserer kjønn. Vi utvidet derfor søket til å omfatte bedriftsetableringer mer generelt, distriktspolitiske problemstillinger og politisk deltakelse. Våre funn tyder på at kvinnelige utmarksgründere møter kjønns spesifikke hindringer, og funnene styrker hypotesene om disse hindringenes karakter på strukturelt og symbolsk nivå. Her vil vi imidlertid presisere at fraværet av fokuset hittil på temaet, samt det svært begrensede omfanget av vår utredning, innebærer at det kun har vært mulig å peke på områder der det er behov for mer kunnskap.

7.1 Forslag til forskning og utredning

I det følgende vil vi spesifisere hvilken type kunnskap det her er behov for, i form av forskning og utredning, og hvordan utviklingstiltak dermed kan identifiseres. Situasjonsbeskrivelser av kjønnsfordeling blant utmarksgründere: Det er behov for både kvantitative og kvalitative beskrivelser av situasjonen når det gjelder kjønnsfordeling blant etablerere av næringsvirksomhet i utmark.

Kvantitative undersøkelser kan fortelle hvordan status er på feltet. Når det gjelder statistisk oversikt over kjønnsfordeling blant utmarksgründere, får vi opplyst fra Statistisk Sentralbyrå at det kan la seg gjøre å bestille spesialkjøringer i forhold til ledere i nyregistrerte foretak. En slik oversikt vil kunne gi kunnskap om kjønnsfordelingen i bedrifter som er startet i 2001 og senere. En annen mulighet er å undersøke kjønnsfordeling i bruken av ulike stipendordninger fra Innovasjon Norge. En tredje mulighet er å innhente egne data blant foretak som driver utmarksbasert næring i et utvalg av fylker.

Et slikt datamateriale vil imidlertid ikke dekke potensielle utmarksgründere som av ulike årsaker har resignert og gitt opp forsøk på næringsetablering. Potensielle gründere vil en kunne finne fram til gjennom kontakt med lokale aktører på feltet, for eksempel skogeierlag, utmarks- lag, landbrukskontor etc.

En kombinasjon av kvantitative spørreundersøkelser og kvalitative intervjuer vil deretter være nyttig for å kartlegge betraktninger av årsaker til registrert kjønnsfordeling blant aktørene, dvs. både de som har lyktes og de som ikke har lyktes.

7.2 Forskningsbehov angående strukturelle hindringer

I denne rapporten har vi referert innholdet i den eneste forskningspubliseringen angående kjønn og lokal deltakelse i norsk utmarksforvaltning (Svarstad et al. 2006). Dette er en case-studie angående etablering av to verneområder, og den gir et bilde av en svært liten deltakelse

av kvinner. Ut fra kjennskap til utmarkssektoren generelt, antar vi at det også innen råd og utvalg når det gjelder andre utmarksrelaterte aspekter er sannsynlig å finne en stor mannsdominans. Så langt har det imidlertid ikke vært noe ønske fra forvaltningsmyndighetene å finansiere forskning og utredning om kjønn og makt i forhold til utmarksressurser. Her er det derfor mange ubesvarte spørsmål angående årsaker til situasjonen. For å identifisere hensiktsmessige tiltak på dette området, er det nødvendig å skaffe forskningskunnskaper som beskriver og forklarer situasjonen på dette området.

Nevnte forskning vil danne grunnlag for handling som ut fra likestillingsargumenter om både rettferdighet, ressurser og interesser vil ha betydning for kvinner, lokalbefolkning og samfunn som helhet. I forhold til spørsmålet om etablering av næringsutvikling i utmark er det dessuten behov for mer spesifikk kunnskap i forhold til kjønnsmessige skjevrepresentasjoner og hvordan dette kan medføre konkrete hindringer for potensielle utmarksgründere blant kvinner.

Videre er det behov for kvantitative oversikter over kjønnsfordeling i veiledningsapparatet. Dette vil sannsynligvis kunne innhentes ved hjelp av spørreskjema, og det vil være hensiktsmessig med en kvalitativ oppfølging som grunnlag for spesifisering av tiltak.

7.3 Forskningsbehov angående hindringer på symbolsk nivå

På symbolsk nivå handler det først og fremst om menneskesyn og holdninger til likestilling og likeverd. I hvilken grad har offentlige myndigheter vilje og evne til å drive en offensiv politikk for å gi kvinner de samme muligheter som menn innen utmarksbaserte næringer? På hvilken måte kan en skape samfunnsendringer som ikke skaper trange rammer for hva som er "kvinnelig" og hva som er "mannlig"? Forestillinger på symbolsk nivå er vanskelig å endre. Her må en tenke tiltak både på kort og lang sikt.

På kort, eller mellomlang, sikt er det liten tvil om at det har effekter dersom myndighetene setter inn ressurser for å øke kunnskapen på feltet. Med økt kunnskap i politikk, forvaltning og i samfunnet forøvrig, kan en endre holdninger og forståelser av kjønn på symbolsk nivå. Slik sett kan myndighetenes handlinger endre folks holdninger. Dette kan igjen føre til endringer av handlingsrommet for individuelle kvinner og dermed fordelingen av kjønn på strukturelt nivå. På lang sikt må en holde fokus på feltet og stimulere til diskusjon og refleksjon rundt likestilling og likeverd. Bare langsiktig, systematisk arbeid kan endre forestillinger om at menn og det "mannlige" utgjør normen for næringsetablering i utmark og at kvinner er "den andre" (de Beauvoir 1949/2000).

7.4 Forskning om suksesskriterier

Det er viktig å foreta studier som kan identifisere konkrete hindringer for kvinnelige utmarksgründere. Når disse hindringene blir synliggjort, lar det seg gjøre å utarbeide gode tiltak. Samtidig er det viktig å trekke på positive erfaringer der kvinner har lyktes i å forsere slike hindringer og dermed har etablert vellykket utmarksvirksomhet. Vi tror det vil være hensiktsmessig å foreta kvalitative casestudier blant kvinner som har lyktes med etablering og kvinner som ikke har nådd fram for å lære om suksesskriteriene. I hvilken grad kan en knytte hindringer til strukturelle trekk og symbolske/kulturelle forhold? Hva skal til for at kvinner etablerer næringsvirksomhet innen dette tradisjonelt mannsdominerte feltet?

7.5 Forskning angående verdikjeden

I denne rapporten peker vi på kjønnsspesifikke hindringer som kvinnelige utmarksgründere kan møte. Vi har funnet det hensiktsmessig å benytte Hardings teori for å vise hvordan kvinner på det individuelle plan kan tenkes å få sitt handlingsrom innsnevret på grunn av hindringer på strukturelt og symbolsk nivå. Del 1 av vårt utredningsprosjekt fokuserte på kunnskapshull generelt i forhold til næringsutvikling i utmark, og dette ble vurdert i lys av en verdikjede for ut-

marksnæring. Verdikjeden består av fire faser: 1) ressurs, 2) produktutvikling og produksjon, 3) markedsføring, salg og distribusjon, 4) oppfølging og service. Innen hver av disse fasene finnes det hindringer med tanke på næringsetableringer. En lignende spesifisering kan også gjøres når det gjelder kjønnsdimensjonen. Vår rapport peker på et stort fravær av forskning, utredning og tiltak i forhold til kjønn og utmarksbasert næringsutvikling. Figur 5 viser imidlertid hvordan tilnærmingen i denne rapporten kan videreføres i en fokusering på kjønnsespesifikke hindringer i forbindelse med ulike faser i verdikjeden.

Kjønnsespesifikke hindringer m.h.t.:	Verdikjeden:			
	Ressurs	Produktutvikling og produksjon	Markedsføring, salg og distribusjon	Oppfølging og service
-strukturelt nivå				
- symbolsk nivå				
- individuelt nivå				

Figur 5: Kjønnsespesifikke hindringer i forhold til ulike faser i verdikjeden.

7.6 Mulige utviklingstiltak

Det er viktig å presisere at utarbeidelse av gode utviklingstiltak vil være avhengig av gjennomføring av forskning og utredning i forlengelsen av vårt meget avgrensede pilotprosjekt. Dette er nødvendig både for å etablere gode deskriptive kunnskaper om situasjonen og for å spesifisere årsaker i form av hindringer som kan møtes med hensiktsmessige tiltak.

Samtidig viser våre intervjuer eksempler på at det foregår spredte forsøk på å sette i gang tiltak for å øke kvinneandelen innen utmarksnæringer, og her er det flere gode ideer som også andre aktører kan anvende. Enkelte skogeierforeninger har tatt initiativ til å sette temaet på dagsorden. Mjøsens skogeierforening har for eksempel hatt samling for kvinnelige skogeiere. Temaer på samlingen var miljøverdier i skog, kvinner i mannsdominerte yrker, hvordan se muligheter i egen eiendom, samt innspill til hvordan Mjøsens og skogeierlagene kan bli mer attraktive fora å delta i for kvinner (www.mjosen.no/Medlemsorg/Kvinnesamling_sept05.htm).

Utdanningssektoren driver ulike utdanninger og kurs i utmarksbaserte næringer. Skogbrukets kompetansesenter på Honne har for eksempel hatt kurs i utmarksbasert reiseliv med stor kvinneandel blant deltakerne. Kompetansesenteret har også hatt prosjekter der temaet har vært "hvordan engasjere flere kvinner i skogbruket", fordi kvinner i stor grad er fraværende på kurs om skogbruk.

Valdres utmarkskontor er i ferd med å utvikle et konkret opplegg for rekruttering av kvinner og ungdom til utmarksbaserte næringer. De legger vekt på innføringen av mentorer for interesserte, samt nettverksbygging som mulige arbeidsmåter.

Denne rapporten har vist at kjønnspektiver på utmarksrelatert næringsutvikling hittil i liten grad har vært et tema for forskning, utredning eller tiltak. Rapportens kilder og kunnskapsgrunnlag gir grunn til å anta at kunnskap og tiltak på dette området kan ha stor betydning for å oppnå rettferdighet mellom kjønn, i betydningen at kvinner får like muligheter som menn til å etablere næringsvirksomhet, og at kvinner får innflytelse på forvaltning av utmarka. Kunnskap og tiltak vil også bidra til utnyttelse av kvinners ressurser i utmarksnæringer og –forvaltning, samt gi kvinner muligheter til å fremme sine interesser på feltet på linje med menn.

All politikk, likestillingspolitikken inkludert, har en maktdimensjon. Omfordeling av goder og byrder vekker gjerne motstand, noe som gir seg utslag ved gjennomføring av tiltak som har likestilling mellom kjønn som formål. Likeledes beror enhver kunnskapsetablering på at det finnes makt og vilje blant ressursforvaltere på gitte områder. Paradoksalt nok, synes vilje til kunnskap og tiltak når det gjelder likestilling å være minst på områder der dette mest av alt kunne trenges. Utmarkssektoren er en tradisjonell mannssektor, og dette gjenspeiler seg blant beslutningstakere på alle nivåer. Videre forskning, utredning og tiltak på dette området vil være avhengig av at likestilling prioriteres som en viktig oppgave.

8 Referanser

- Arnesen, Tor. 2003. Utmark og samfunn. En innledning og syv oppslag om utmarka. *ØF-rapport* 16/2003. Østlandsforskning. 114 s.
- Berglund, Anne-Karin og Gjermund Wollan. 2004. "Kvinnelige og mannlige bedriftslederes forhold til sted". I Berg, Nina G., Britt Dale, Hans Kr. Lysgård og Anders Løfgren: *Mennesker, steder og regionale endringer*. Trondheim: Tapir.
- Brandth, Berit and Marit S. Haugen. 2005. "Doing Rural Masculinity - From Logging to Outfield Tourism". A-01/05 *Journal of Gender Studies*, Vol. 14 (1):13-22.
- De Beauvoir, Simone. 1949/2000. *Det annet kjønn*. Oslo: Pax.
- Dervo, Børre K. 2002. Ny forvaltningsmodell for vilt og fisk : evaluering av prosjektet "Lokal forvaltning av de utnyttbare vilt- og fiskeressursene 1996-1999". *NINA oppdragsmelding* 712. 81 pp.
- Dervo, Børre, Øystein Aas og Oddgeir Andersen. 2005. Næringsutvikling i utmark: kunnskapstatus og vurdering av FOU-tiltak i et verdikjedeperspektiv. *NINA Rapport* 93/05.
- Fredriksen, Sissel. 1981. *Kjønnspolitik og distriktsutbygging*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Guldvik, Ingrid. 2005. *Takt og utakt, sagt og usagt. Kjønnssrettferdighet og kvotering i lokalpolitikken*. Dr.avhandling for graden dr.polit., Fakultet for samfunnsvitenskap og teknologiledelse, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim
- Hjelmevik, Jannicke S. 2005. Like muligheter for kvinnelige etablerere? *Damene bedriftsportal*, sept. 2005.
- Jean-Hansen, Viggo. 1997. Reiseliv og kvinnearbeidsplasser i et regionalt perspektiv. *TØI rapport* nr 357/1997.
- Harding, Sandra. 1986. *The Science Question in Feminism*. Cornell University Press.
- Hernes, Helga M. 1987. *Welfare State and Woman Power. Esseys in State Feminism*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Kanter, Rosabeth Moss. 1977. *Men and Women of the Corporation*. London: Basic Books.
- Lotherington, Anne Therese. 2002. *Ikke for kvinnes skyld... En analyse av kvinnerettet distriktspolitikk i Norge 1980 – 2000*. Avhandling til forsvar for graden dr polit Institutt for statsvitenskap, Det samfunnsvitenskapelige fakultet, Universitetet i Tromsø.
- Lotherington, Ann Therese, Kristin Tornes, Elin Johnsen og Toril Ringholm. 1992. *Foran fronten? Rapport fra det kvinneverket arbeidet i fylkene*. Forut, Tromsø.
- Norris, Pippa & Joni Lovenduski. 1995. *Political Recruitment. Gender, Race and Class in the British Parliament*. Cambridge University Press.
- Reiselivsbedriftenes landsforening og Norges skogeierforbund 2004: *Forprosjekt om utvikling av utmarksbaserte reiselivsbedrifter. Markedsmuligheter, mål, strategier og forslag til verdikjedeprogram*.
- Rundskriv H-23/03. Valg av formannskap/fylkesutvalg, kommuneråd/fylkesråd, ordfører/fylkesordfører, varaordfører, faste utvalg m.m. Kommunal- og regionaldepartementet.

Skjeie, Hege og Mari Teigen. 2003. *Menn imellom. Mannsdominans og likestillingspolitikk*. Oslo: Gyldendal Akademisk.

Spilling, Olav, Morten Fraas, Arild Hervik og Lasse Bræin. 2005. Entreprenørskap i Møre og Romsdal. *NIFU STEP arbeidsnotat 33/2005*.

St.meld. nr. 19 1999-2000: Om norsk landbruk og matproduksjon. Landbruksdepartementet.

St.meld. nr. 31 2000-2001: Kommune, fylke, stat – en bedre oppgavefordeling. Kommunal- og Regionaldepartementet.

Storaas, T. & T. Punsvik (1996). *Viltforvaltning*. Oslo: Landbruksforlaget.

Svarstad, Hanne, Daugstad, Karoline, Vistad, Odd Inge and Guldvik, Ingrid (forthcoming 2006): "New protected areas in Norway: Local participation without gender equality". *Mountain Research and Development* 26(1).

Sørbrøden, Øyvind. 1998. *Evaluering av bygdeutvikling (BU-midlene)*. Senter for Egenutvikling.

NINA Rapport 94

ISSN:1504-3312

ISBN: 82-426-1639-6

Norsk institutt for naturforskning

NINA Hovedkontor

Postadresse: NO-7485 Trondheim

Besøks/leveringsadresse: Tungasletta 2, NO-7047 Trondheim

Telefon: 73 80 14 00

Telefaks: 73 80 14 01

Organisasjonsnummer: 9500 37 687

<http://www.nina.no>